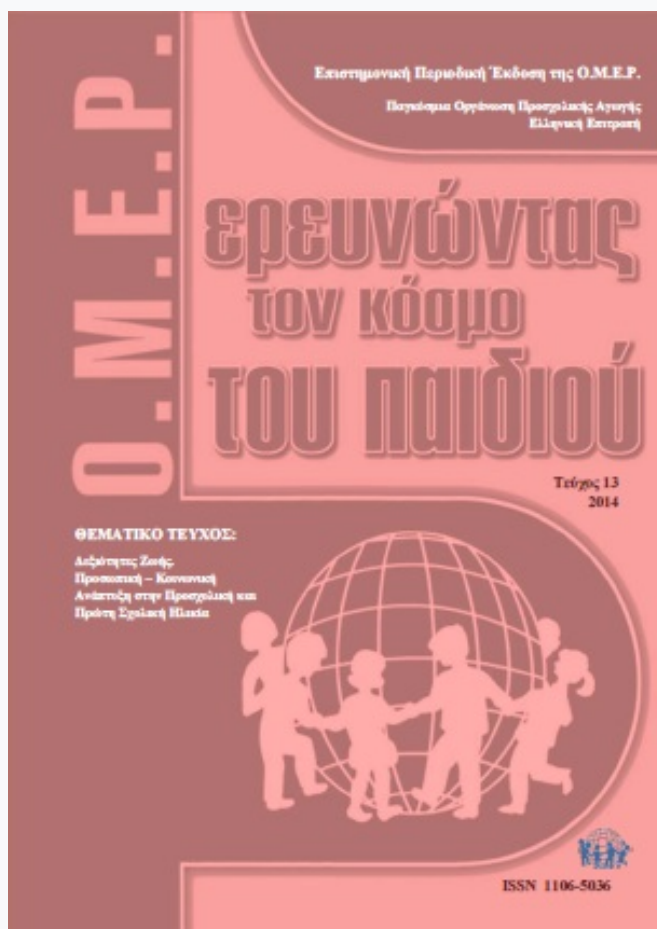

Investigating the child's world

Vol 13 (2014)

Special Issue

AN APPROACH TO THE EMOTIONAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN

Κατερίνα Καζέλα (Katerina Kazela), Φωτεινή Κοντοπούλου

doi: [10.12681/icw.17930](https://doi.org/10.12681/icw.17930)

Copyright © 2018, Investigating the child's world

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Καζέλα (Katerina Kazela) K., & Κοντοπούλου Φ. (2014). AN APPROACH TO THE EMOTIONAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN. *Investigating the child's World*, 13, 134-143. <https://doi.org/10.12681/icw.17930>

ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ: «ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΠΟΥ ΜΙΛΑΕΙ ΣΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ»

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συναισθηματική ανάπτυξη είναι ένας από τους βασικούς στόχους της προσχολικής αγωγής καθώς τα πρώτα χρόνια της ζωής των παιδιών είναι πολύ σημαντικά στη διαμόρφωση των πρώτων στοιχείων συναισθηματικής ανάπτυξης, γι αυτό και η εφαρμογή κατάλληλων παρεμβατικών προγραμμάτων θεωρείται αναγκαία για την εξασφάλιση της κοινωνικής και συναισθηματικής τους επάρκειας. Η παρούσα εργασία αποσκοπούσε στο σχεδιασμό, εφαρμογή και αξιολόγηση ενός προγράμματος συναισθηματικής ανάπτυξης για παιδιά προσχολικής ηλικίας. Ειδικότερα, στόχοι του προγράμματος ήταν η ανάπτυξη της ικανότητας των παιδιών να αναγνωρίζουν, να εκφράζουν, να κατανοούν και να διαχειρίζονται τα συναισθήματα τους. Στην έρευνα αυτή συμμετείχαν 23 νήπια του 3^{ου} Νηπιαγωγείου Μεγάρων, Δυτικής Αττικής. Αφορμή για την υλοποίηση του προγράμματος αποτέλεσαν οι καταγραφές των παρατηρήσεων της νηπιαγωγού που ανέδειξαν σημαντικές δυσκολίες των παιδιών στην επικοινωνία, ανάπτυξη σχέσεων, συνεργασία και αποδοχή των άλλων. Για το σχεδιασμό του προγράμματος αξιοποιήθηκαν οι ιδέες, απόψεις και συναισθήματα των παιδιών καθώς και επιπλέον στοιχεία που συλλέχθηκαν με την τεχνική του κοινωνιογράμματος. Το πρόγραμμα περιελάμβανε δραστηριότητες για την αναγνώριση και διαχείριση των βασικών συναισθημάτων (χαρά, λύπη, θυμός, φόβος), δραστηριότητες για την ανάπτυξη των δεξιοτήτων της φιλίας, διαχείριση συγκρούσεων, παρεμπόδισης ψυχολογικής και φυσικής βίας καθώς και δράσεις για ενίσχυση της αυτοεικόνας και της αυτοεκτίμησης. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην αξιοποίηση των τεχνών στη διαδικασία της μάθησης όπως παιχνίδια ρόλων, δραματοποιήσεις, θεατρικό παιχνίδι, μουσική, εικαστικά και λογοτεχνία. Τα αποτελέσματα της αξιολόγησης του προγράμματος ανέδειξαν την επίτευξη των διδακτικών στόχων που τέθηκαν καθώς και τη θετική επίδραση που είχε στα παιδιά αφού παρατηρήθηκε σημαντική αλλαγή στη θετική συναισθηματική τους συμπεριφορά τόσο στην έκφραση, στην κατανόηση, στην ενσυναίσθηση αλλά και στη ρύθμιση των συναισθημάτων τους.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

Συναισθηματική αγωγή, πρόγραμμα, νηπιαγωγείο

AN APPROACH TO THE EMOTIONAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN

ABSTRACT

Emotional development is one of the main goals of early childhood education as the early years of children's lives are very important in the formation of the first elements of emotional development. Preschool age is the age at which children have their first opportunity to be educated on emotional skills therefore the development of appropriate intervention programs is deemed necessary for ensuring social and emotional competence. In the context of these reports was the present work, aiming to design, implement and evaluate a program of emotional development for preschoolers. More specifically, the aims of the program were the development of children's ability to recognize, express, understand and manage their emotions. In this study 23 infants from different multicultural backgrounds (foreigners, Roma) took part attending the school year 2012-2013 in the 3rd Kindergarten in Megara. The reason for implementing the program highlights was the observations of the kindergarten teacher showing significant children's difficulties in communication, relation development, cooperation and acceptance of others. For the design of the program the children's initial ideas, parent's expectations of the program and the data collected with the technique of sociogram were utilized. The program included activities for the recognition and management of basic emotions (joy, sadness, anger, fear), activities to enhance self-image and self-esteem and the development of friendship and conflict management. The results of the program evaluation highlighted the achievement of learning objectives set and the positive effect it had on children after having noticed a significant change in positive emotional behavior not only on expression, understanding, empathy, but on regulating their emotions as well.

KEY WORDS

Emotional development, program, nursery school

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος συναισθηματική ανάπτυξη ή συναισθηματική αγωγή αναφέρεται σε μια σειρά ικανοτήτων που αποκτά το άτομο κατά τη διάρκεια της ζωής του. Οι ικανότητες αυτές αφορούν την αναγνώριση, έκφραση και κατανόηση των συναισθημάτων του αλλά και των άλλων καθώς και την ικανότητα να ρυθμίζει τα συναισθήματά του ανάλογα με την κατάσταση στην οποία βρίσκεται (Cohen, Onanaku, Clothier, & Poppe, 2005). Από την άλλη το συναίσθημα, ορίζεται ως τα φυσιολογικά και ψυχολογικά αισθήματα που έχουν τα παιδιά μπροστά σε γεγονότα που συμβαίνουν στη ζωή τους (Han & Zambo, 2007).

Σύμφωνα με τον Coleman, 1998, οι ικανότητες αυτές αρχίζουν να αναπτύσσονται στα πρώτα χρόνια της ζωής των παιδιών και συνεχίζουν να διαμορφώνονται κατά τη διάρκεια της σχολικής ζωής. Υποστηρίζεται δε, ότι οι συναισθηματικές ικανότητες μπορούν να διδαχθούν στα παιδιά και να συντελέσουν στην ακαδημαϊκή επιτυχία, να βοηθήσουν στη βελτίωση των προκοινωνικών δεξιοτήτων και να μειώσουν τις αρνητικές συμπεριφορές (Elias, Arnold, & Hussey, 2002· Joseph & Strain, 2003).

Τα τελευταία χρόνια το σχολικό περιβάλλον αναγνωρίζεται ως ένας σημαντικός παράγοντας για τη συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού. Τα σχολεία, όπως τονίζεται από την Ahn (2005), αποτελούν σημαντικά κοινωνικά περιβάλλοντα όπου τα παιδιά έχουν ευκαιρίες να γνωρίσουν τα συναισθήματα τους εξαιτίας της αλληλεπίδρασης που αναπτύσσεται μεταξύ των ίδιων των παιδιών αλλά και μεταξύ εκπαιδευτικών και παιδιών. Ειδικότερα για την προσχολική ηλικία αναφέρεται ότι, η κοινωνικό-συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο για να καταφέρει να επιτύχει στην ενηλικίωση (Ulutas & Omeroglu, 2007) καθώς οι πρώτες εμπειρίες που βιώνει μπορούν να συμβάλουν στο χτίσιμο μιας γερής βάσης που θα επηρεάσει και θα συμβάλει στον τρόπο που θα αντιμετωπίσει τον κόσμο γύρω του, για το υπόλοιπο της ζωής του (Cohen et al., 2005).

Η μελέτη ερευνών αναφορικά με την ανάπτυξη προγραμμάτων συναισθηματικής ανάπτυξης ανέδειξε τα θετικά αποτελέσματα στην κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών καθώς και την αναγκαιότητα ένταξης και εφαρμογής τους στο αναλυτικό πρόγραμμα του νηπιαγωγείου (Joseph & Strain, 2003· Denham & Weissberg, 2004· Ulutas & Omeroglu, 2007). Τα προγράμματα αυτά έχουν ως βασικούς σκοπούς την καλλιέργεια των δεξιοτήτων αναγνώρισης συναισθημάτων, των δεξιοτήτων φιλίας, απόκτηση ικανότητας επίλυσης προβλημάτων, παρεμπόδισης ψυχολογικής και φυσικής βίας καθώς και δεξιοτήτων διαχείρισης του θυμού. Προγράμματα με ανάλογο περιεχόμενο έχουν εφαρμοστεί σε αρκετές χώρες του εξωτερικού όπως το *Social-Emotional Intervention For 4-year-olds at risk*, *PALS: Developing Social Skills Through Language, Communication Skill Builders*, *Dare to Be You*, *I Can Problem Solve, First Step*, *High Scope Curriculum* (Joseph & Strain, 2003· Boyd, Barnet, Bodrova, Leong & Comby, 2005· Ηρακλέους, 2008). Τα αποτελέσματα από τις προσπάθειες αυτές ανέδειξαν ότι τα παιδιά παρουσίασαν βελτίωση στον αυτοέλεγχο, στη διαχείριση των σχέσεων τους, στη μείωση των αρνητικών συναισθημάτων και στην ανάπτυξη δεξιοτήτων επίλυσης προβλημάτων (Denham & Weissberg, 2004). Σύμφωνα με τους Zins et al, 2004, τα οφέλη από την εφαρμογή προγραμμάτων συναισθηματικής αγωγής εστίασαν σε τρεις βασικές περιοχές, στις στάσεις των μαθητών, στη σχολική συμπεριφορά τους και στη σχολική απόδοση.

Στην Ελλάδα στο ισχύον Αναλυτικό πρόγραμμα για την προσχολική εκπαίδευση (ΥΠΕΠΘ, 2003), περιλαμβάνονται επιδιώξεις αναφορικά με τη συναισθηματική αγωγή στην ενότητα Παιδί και Ανθρωπογενές Περιβάλλον, χωρίς ωστόσο να γίνεται ειδική αναφορά για τα προγράμματα συναισθηματικής ανάπτυξης ή άλλα συναφή. Ωστόσο, στο υπό πιλοτική εφαρμογή Νέο Αναλυτικό Πρόγραμμα υπάρχει σαφής αναφορά σε στόχους συναισθηματικής αγωγής που περιλαμβάνονται στη μαθησιακή περιοχή «Προσωπική και Κοινωνική Ανάπτυξη», (Νέα Πιλοτικά Προγράμματα Σπουδών, 2011).

Έχοντας κατά νου τις παραπάνω αναφορές και εστιάζοντας στα οφέλη που μπορούν να αποκομίσουν τα παιδιά εμπλεκόμενα σε ένα πρόγραμμα με ανάλογο περιεχόμενο επιχειρήσαμε το σχεδιασμό και

υλοποίηση προγράμματος Συναισθηματικής αγωγής, το οποίο εφαρμόστηκε στο 3^ο νηπιαγωγείο Μεγάρων, τη σχολική χρονιά 2012-2013.

ΣΚΟΠΟΣ

Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν ο σχεδιασμός, εφαρμογή και αξιολόγηση ενός προγράμματος συναισθηματικής ανάπτυξης για παιδιά προσχολικής ηλικίας. Ειδικότερα, στόχοι του προγράμματος ήταν η ανάπτυξη της ικανότητας των παιδιών να αναγνωρίζουν, να εκφράζουν, να κατανοούν και να διαχειρίζονται τα συναισθήματα τους.

ΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στην έρευνα αυτή συμμετείχαν 23 νήπια που φοιτούσαν στο 3^ο Νηπιαγωγείο Μεγάρων, Δυτικής Αττικής κατά τη σχολική χρονιά 2012-2013.

Το έναυσμα για την πραγματοποίηση του προγράμματος και η αρχή της δράσης

Αφορμή για την υλοποίηση του προγράμματος αποτέλεσαν οι καταγραφές των παρατηρήσεων της νηπιαγωγού που ανέδειξαν σημαντικές δυσκολίες των παιδιών στην επικοινωνία, ανάπτυξη σχέσεων, συνεργασία και αποδοχή των άλλων, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μικροσυγκρούσεων στο πλαίσιο της μικρής ομάδας της τάξης αλλά και στο ευρύτερο σχολικό περιβάλλον. Ένας ακόμα σημαντικός παράγοντας που ενίσχυσε την επιλογή μας αυτή αποτέλεσαν τα σχόλια και οι παρατηρήσεις που εξέφραζαν πρόσωπα από το οικογενειακό περιβάλλον των παιδιών κατά την άφιξη και παραλαβή τους, τα οποία περιείχαν στοιχεία διάκρισης σε πολλαπλά επίπεδα όπως φυλετικά, εθνικιστικά, ταξικά. Επιπλέον, σημαντικά γεγονότα στο ευρύτερο περιβάλλον της περιοχής όπως έξαρση εγκληματικότητας και εκδηλώσεις ρατσιστικών συμπεριφορών οδήγησαν στην τελική απόφαση υλοποίησης του προγράμματος.

Με έναυσμα τις παραπάνω αναφορές πραγματοποιήθηκε συνάντηση της νηπιαγωγού με τη σχολική σύμβουλο όπου έγινε εκτενής συζήτηση και κατάθεση ιδεών για άμβλυνση των παραπάνω δυσκολιών και προτάθηκε από τη νηπιαγωγό η ιδέα πραγματοποίησης του προγράμματος αναφορικά με τα συναισθήματα. Ειδικότερα, στη συνάντηση αυτή συζητήθηκε το πολιτισμικό πλαίσιο της συγκεκριμένης ομάδας, οι ιδιαιτερότητες της καθώς και τα θετικά και αδύνατα σημεία της σχολικής μονάδας (Μπρίνια, 2011). Συγκεκριμένα, η ομάδα αποτελείτο από 23 παιδιά τα οποία προέρχονταν από διάφορα πολυπολιτισμικά πλαίσια όπως γηγενή, αλλοδαπά, ρομά, και παιδιά από χαμηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα. Να σημειώσουμε ότι στο νηπιαγωγείο μεταφέρονται με πούλμαν και παιδιά από την περιοχή του Αλεποχωρίου.

Στη συνέχεια, νηπιαγωγός και σχολική σύμβουλος προέβηκαν σε βιβλιογραφική έρευνα και συλλογή σχετικού επιμορφωτικού υλικού το οποίο θα βοηθούσε στο σχεδιασμό του προγράμματος.

Η οικογένεια αποτελεί σημαντικό παράγοντα στην ομαλή ψυχοκοινωνική και κοινωνικοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού. Το οικείο περιβάλλον όπου ζει και αναπτύσσεται το παιδί και οι εμπειρίες που αποκομίζει μέσα από την συναναστροφή του με τα κοντινά του πρόσωπα, επηρεάζουν τις συναισθηματικές εκδηλώσεις του κατά τη διάρκεια της ζωής του. Είναι πολύ σημαντικό, όπως τονίζεται, το κτίσιμο στενού συναισθηματικού δεσμού μεταξύ παιδιών και γονιών καθώς και η συστηματική εκπαίδευση των παιδιών από τους γονείς τους στη συναισθηματική αγωγή (Gottman, 2000). Στο πλαίσιο των παραπάνω αναφορών ζητήθηκε αρχικά από τους γονείς να απαντήσουν σε ένα ερωτηματολόγιο ανοικτού τύπου (4 ερωτημάτων), που αφορούσαν τις προσδοκίες τους από το νηπιαγωγείο, το ρόλο του νηπιαγωγείου και τους σκοπούς ενός προγράμματος συναισθηματικής αγωγής. Οι παρατηρήσεις και τα σχόλια των γονέων εστίασαν κυρίως σε θέματα εκπαίδευσης των παιδιών και κυρίως στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων γραφής και ανάγνωσης καθώς και στην κατάκτηση μαθηματικών εννοιών, ενώ διαφάνηκε ότι δεν τους απασχολούσε καθόλου η συναισθηματική και κοινωνική εξέλιξη του παιδιού τους.

Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκε συνάντηση με τους γονείς οι οποίοι ενημερώθηκαν από τη νηπιαγωγό για το αναλυτικό πρόγραμμα του νηπιαγωγείου και τους βασικούς σκοπούς του. Ακολούθησε συζήτηση αναφορικά με τις αδυναμίες και τα προβλήματα που εντοπίστηκαν στην ομάδα και έγινε σύνδεση των αδυναμιών με την αναγκαιότητα υλοποίησης του προγράμματος συναισθηματικής αγωγής.

Αφού ενημερώθηκε ο σύλλογος διδασκόντων του σχολείου καθώς και ο σύλλογος γονέων και κηδεμόνων, όπου και εξασφαλίστηκε η συνεργασία τους, νηπιαγωγός και Σχολική Σύμβουλος αποφάσισαν να προχωρήσουν στο σχεδιασμό και την εφαρμογή του προγράμματος.

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Οι αρχικές παρατηρήσεις της νηπιαγωγού που αφορούσαν τη συμπεριφορά των παιδιών αποτέλεσαν το κίνητρο για τη διενέργεια του κοινωνιογράμματος της τάξης επιχειρώντας τη διερεύνηση της δομής των κοινωνικών σχέσεων των παιδιών μέσα στην ομάδα (Ματσαγγούρας, 2008). Για την εφαρμογή της μεθόδου του κοινωνιογράμματος τέθηκε στα παιδιά το παρακάτω σενάριο: *«Έχεις τα γενέθλια σου και θα κάνεις ένα πάρτι στο σπίτι σου. Οι γονείς σου, σου είπαν ότι μπορείς να καλέσεις μόνο τρεις φίλους σου. Ποιους θέλεις να καλέσεις; Ποιο παιδί δεν θα ήθελες να είναι στο πάρτι σου και εξήγησε μου το λόγο».*

Οι απαντήσεις που έδωσαν τα παιδιά καταχωρήθηκαν σε κοινωνιομετρικό πίνακα και στη συνέχεια δημιουργήθηκε το κοινωνιογράφημα το οποίο ανέδειξε τις θετικές και αρνητικές προτιμήσεις που δέχθηκε κάθε παιδί. Η μελέτη του κοινωνιογραφήματος ανέδειξε τα παιδιά με τις περισσότερες προτιμήσεις και απορρίψεις καθώς και τα παιδιά που ήταν αδιάφορα στην ομάδα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζεται όσον αφορά τις αρνητικές επιλογές, όπου στην πλειοψηφία ήταν παιδιά με επιθετική συμπεριφορά, ρομά και αλλοδαπά. Να σημειώσουμε ότι από στις αιτιολογήσεις που έδωσαν τα παιδιά ως προς την αρνητική τους προτίμηση φαίνεται ότι τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά που επηρέασαν και διαμόρφωσαν αυτή την άποψη και στάση ήταν η επιθετική συμπεριφορά, η διαφοροποίηση συγκεκριμένων παιδιών στο ντύσιμο και το γλωσσικό κώδικα και η φυλετική προέλευση. Παραδείγματα από τις απαντήσεις που έδωσαν παραθέτουμε στη συνέχεια: *«δεν το θέλω γιατί είναι έτσι τα ρούχα του», «δεν είναι και πολύ καθαρός», «μου είπε η μαμά μου να μην τον κάνω παρέα γιατί θα κολλήσω ψείρες», «γιατί είναι γύφτος», «είναι πολύ άτακτος και κτυπάει», «είναι αλβανός», κ.λπ.*

Στο πλαίσιο της αρχικής αξιολόγησης κάνοντας χρήση της τεχνικής της ιδεοθύελλας (brainstorming), η νηπιαγωγός προχώρησε στην ανάδειξη των γνώσεων, ιδεών, εμπειριών των παιδιών για την έννοια των συναισθημάτων όπως και για κάθε συναίσθημα ξεχωριστά. Συμπληρωματικά στην αξιολόγηση αυτή αξιοποιήθηκαν η επίδειξη εικόνων, η αφήγηση παραμυθιών και το παιδικό ιχνογράφημα. Η μελέτη των απαντήσεων που έδωσαν τα παιδιά έδειξε ότι η πλειοψηφία των παιδιών δε γνώριζε το νόημα «συναίσθημα», ωστόσο αναγνώριζαν τις συναισθηματικές καταστάσεις και το συναίσθημα που αντιστοιχούσε σε ικανοποιητικό βαθμό. Οι αναφορές τους εστίαζαν κυρίως σε εμπειρίες της καθημερινής τους ζωής τις οποίες συνέδεαν με διάφορα συναισθήματα. Δυσκολίες παρουσιάστηκαν στην κατανόηση ότι οι άνθρωποι ή ήρωες των παραμυθιών πολλές φορές έχουν ταυτόχρονα διάφορα συναισθήματα, ή ανάμικτα συναισθήματα (π.χ. δε μ' αγαπά ο φίλος μου γιατί μου θυμώνει). Παραδείγματα από τις αναφορές τους: *«δεν ξέρω τι είναι συναίσθημα», «δεν την ξέρω αυτή τη λέξη», «νομίζω λυπάται», «έτσι που είναι μοιάζει χαρούμενο», «βλέπω που φοβάται», «όταν με μαλώνει η μαμά λυπάμαι και κλαίω», «είμαι χαρούμενος όταν μου δίνουν δώρα», «χαρά είναι όταν είμαστε χαρούμενοι», «ντροπή όταν ντρέπομαι», «θλίψη; δεν ξέρω».*

Στη συνέχεια η νηπιαγωγός ενέπλεξε τα παιδιά σε υποθετικά σενάρια-μελέτες περίπτωσης αποσκοπώντας στην ανάδειξη των ιδεών και απόψεων τους ως προς την έκφραση των συναισθημάτων και τη διαχείρισή τους. Οι απαντήσεις που έδωσαν ανέδειξαν ότι τα παιδιά θεωρούσαν ορισμένα συναισθήματα όπως ο θυμός, η ζήλια ως απαγορευτικά και επικίνδυνα. Στις ερωτήσεις μάλιστα αναφορικά με τη στάση που θα τηρούσαν σε μια «αρνητική κατάσταση» και τις τεχνικές που θα χρησιμοποιούσαν για να την αντιμετωπίσουν παρουσίασαν σημαντικές δυσκολίες στο να προτείνουν τρόπους διαχείρισης. Παραδείγματα: *«δεν πρέπει να θυμώνουμε καθόλου», «άμα θυμώνω με μαλώνει η*

μαμά», «είναι κακό να ζηλεύουμε», «είναι πολύ άσχημο να θυμώνεις», «δεν πρέπει να κλαίνε τα αγόρια», «κλαίει σαν μωρό», κ.λπ.

Στη συνάντηση που έγινε και αφορούσε το τι ήθελαν να μάθουν τα παιδιά σχετικά με το θέμα οι προτάσεις τους εστίασαν σε τρόπους έκφρασης και διαχείρισης των συναισθημάτων τους. Επίσης αναφέρθηκαν σε καταστάσεις από την καθημερινότητα τους που τους δυσκολεύουν και θα ήθελαν να τις αλλάξουν. Χαρακτηριστικά παραδείγματα παρατίθενται στη συνέχεια: *«μερικές φορές ντρέπομαι και δε μπορώ να μιλήσω», «φοβάμαι να μείνω μόνη μου το βράδυ», «η μαμά μου έκανε μωρό και εγώ θέλω να μένω μαζί τους», «θέλω να γίνουμε όλοι φίλοι», «θέλω να μοιραζόμαστε τα παιχνίδια και να μην μαλώνουμε», «να παίζουμε στην αυλή χωρίς να τσακωνόμαστε», «μερικά παιδιά χτυπάνε και δε μ' αρέσει», κ.λπ.*

Λαμβάνοντας υπόψη τα ερωτήματα που διατύπωσαν τα παιδιά, τις απορίες και τις προτάσεις τους, τις απαντήσεις που έδωσαν οι γονείς στο ερωτηματολόγιο καθώς και τους στόχους του αναλυτικού προγράμματος προχωρήσαμε στο τελικό σχεδιασμό του προγράμματος που είχε τις ακόλουθες βασικές επιδιώξεις:

1. Να αναγνωρίζουν, να εκφράζουν και να διαχειρίζονται τα συναισθήματα τους.
2. Να αναπτύξουν ενσυναίσθηση.
3. Να οριοθετούν τη συμπεριφορά τους.
4. Να αναπτύξουν δεξιότητες επίλυσης συγκρούσεων.
5. Να αποδέχονται τη διαφορετικότητα (Νέα Πιλοτικά Προγράμματα Σπουδών, 2011).

Οι επιμέρους στόχοι του προγράμματος είχαν ως βασικούς άξονες τη γνωριμία, εξοικείωση και επικοινωνία των μελών της ομάδας, την ανάπτυξη συνοχής της ομάδας, την ανάπτυξη αυτογνωσίας, αυτοεκτίμησης και εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών, τη διαχείριση συναισθημάτων, ανάπτυξη αυτορρύθμισης και οριοθέτησης της συμπεριφοράς καθώς και τη διαχείριση κρίσεων στο σχολικό περιβάλλον.

Μία σημαντική και πρωταρχική ενέργεια στην οποία προβήκαμε και έχει σχέση με τη διασφάλιση της συναίνεσης και συνοχής της ομάδας ήταν η σύναψη του Συμβολαίου της τάξης. Το συμβόλαιο αφορά το σύνολο των συμπεριφορών και συνηθειών του μαθητή που αναμένονται από το δάσκαλο αλλά και του δασκάλου αντίστοιχα. Είναι η συμφωνία που γίνεται μεταξύ παιδιών και εκπαιδευτικού η οποία προσδιορίζει ατομικές δραστηριότητες και συμπεριφορές μέσα σε συναποφασισμένα πλαίσια και αποτελούν δεσμεύσεις αλλά και δικαιώματα των μελών της ομάδας (Σακκάς & Μπαρδάνης, 2011). Για το σκοπό αυτό τα παιδιά ενεπλάκησαν από τη νηπιαγωγό σε συζήτηση για τον προσδιορισμό των κανόνων της τάξης και των συνεπειών από τις παραβιάσεις των κανόνων. Αφού καταγράφηκαν οι κανόνες, έγινε εικονική αναπαράσταση τους και υπογράφηκε το συμβόλαιο απ' όλα τα παιδιά τα οποία δεσμεύτηκαν στην τήρησή του.

Για την επίτευξη των μαθησιακών στόχων του προγράμματος αναπτύχθηκαν πολλές και ποικίλες δραστηριότητες. Ενδεικτικές δραστηριότητες που υλοποιήθηκαν παρατίθενται στη συνέχεια: Παιχνίδια γνωριμίας, εξοικείωσης και ανάπτυξης εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών της ομάδας (Καζέλα, 2009), δραστηριότητες για τη διαμόρφωση ομάδας και την ανάπτυξη συνοχής της (Τοδούλου, 2011) και δραστηριότητες αναγνώρισης των συναισθημάτων με την αξιοποίηση των τεχνών όπως λογοτεχνία-παραμύθια, εικαστικά-πίνακες ζωγραφικής, μουσική και θέατρο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι δραστηριότητες προσέγγισης των συναισθημάτων μέσω των εικαστικών και της λογοτεχνίας βοήθησαν στην ανακάλυψη της ταυτότητας και της παγκοσμιοποίησης έκφρασης των συναισθημάτων. Από την εφαρμογή των δράσεων που αφορούσαν τη διαχείριση των συναισθημάτων και την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης παρατηρήθηκε έντονη ανάπτυξη της δημιουργικότητας και φαντασίας των παιδιών με την κατάθεση καινοτόμων και πρωτότυπων ιδεών που αφορούσαν τεχνικές αντιμετώπισης και διαχείρισης των συναισθημάτων τους. Επίσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον εκδηλώθηκε κατά την υλοποίηση των δραστηριοτήτων ανάπτυξης της ενσυναίσθησης όπου αξιοποιήθηκαν μελέτες περίπτωσης είτε μέσα από αυθεντικές καταστάσεις της καθημερινής ζωής, είτε μέσα από λογοτεχνικά κείμενα ή ακόμα μέσα

από το φανταστικό κόσμο με τη βοήθεια του θεάτρου. Επίσης, υλοποιήθηκαν δραστηριότητες με απώτερο σκοπό την αποδοχή της διαφορετικότητας –ετερότητας οι οποίες διέπονταν από τις βασικές αρχές της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, την αρχή της ενσυναίσθησης, της αλληλεγγύης, το σεβασμό στην πολιτισμική ετερότητα και την εξάλειψη του εθνικιστικού τρόπου (Helmut Essinger, 1988).

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι κατά τη διάρκεια υλοποίησης των δραστηριοτήτων οι διδακτικές πρακτικές διαφοροποιήθηκαν τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και προς την διαδικασία έτσι ώστε να ανταποκρίνονται στις δυσκολίες που παρουσίαζε η ομάδα ως προς τη χρήση της γλώσσας, τα διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα από τα οποία προέρχονταν τα παιδιά (ρομά, αλλοδαποί), τους διαφορετικούς τύπους παιδιών (κινητικά, ντροπαλά), κ.λπ.

Κατά τη διάρκεια της εφαρμογής του προγράμματος η νηπιαγωγός προέβηκε σε διαμορφωτική αξιολόγηση τόσο της μαθησιακής διαδικασίας όσο και της προόδου και εξέλιξης των παιδιών με έμφαση στις αλλαγές που αφορούσαν τη στάση και συμπεριφορά τους ως προς τους επιδιωκόμενους στόχους. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκαν διάφορες μέθοδοι και τεχνικές όπως το ημερολόγιο Νηπιαγωγού, η φωτογράφιση, η βιντεοσκόπηση, φύλλα παρατήρησης καθώς και προγραμματισμένες καταστάσεις για αξιοποίηση των σχετικών γνώσεων. Επίσης, έγινε αξιολόγηση από την ομάδα της τάξης κυρίως μέσα από αναστοχαστικές συζητήσεις.

Στο επίπεδο της συνεργασίας με τους γονείς αρχικά έγιναν ενημερωτικές συναντήσεις σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο. Επίσης οργανώθηκε ένα εργαστήριο με την εθελοντική συμμετοχή σχολικής ψυχολόγου όπου συζητήθηκαν ζητήματα που απασχολούσαν τους γονείς και αφορούσαν τον κοινωνικοσυναισθηματικό τομέα των παιδιών τους. Ακόμα, πραγματοποιήθηκε βιωματικό εργαστήριο σε συνεργασία με το Σωματείο Παιδικού Τραύματος. Η συνεργασία μας επεκτάθηκε και σε άλλους φορείς οι οποίοι συνέβαλαν και ενίσχυσαν με τις δράσεις τους την αποτελεσματικότητα του προγράμματος. Ειδικότερα πραγματοποιήθηκε ενδοσχολική επιμόρφωση στο πλαίσιο υλοποίησης του προγράμματος «*Εκπαίδευση Αλλοδαπών και Παλιννοστούντων μαθητών*», Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και συμμετοχή στο πρόγραμμα «*Εκπαίδευση των Ρομά μαθητών*», του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Δραστηριότητες ολοκλήρωσης

Οι δραστηριότητες ολοκλήρωσης περιελάμβαναν εκδηλώσεις παρουσίασης του προγράμματος προς τους γονείς με ποικίλους τρόπους όπως θεατρικά δρώμενα, παραγωγή μηνυμάτων, έκθεση εργασιών και κατασκευών, δημιουργία αναμνηστικών μπλουζών, παραγωγή CD και οργάνωση εορταστικής εκδήλωσης προς τη μητέρα. Επίσης δημιουργήθηκε βιβλίο αναμνήσεων όπου οι γονείς κατέθεσαν τις εμπειρίες και τα συναισθήματα τους από τη βίωση του προγράμματος και απονομή μεταλλίων προς όλα τα παιδιά του σχολείου.

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Η αξιολόγηση του προγράμματος πραγματοποιήθηκε σε τρία επίπεδα, με την αρχική-διαγνωστική αξιολόγηση, τη διαμορφωτική και την τελική.

Η αρχική αξιολόγηση είχε ως στόχο την ανίχνευση των γνώσεων και ιδεών που είχαν τα παιδιά σχετικά με το θέμα διερεύνησης και έγινε με την τεχνική της «αδεοθύελλας». Επίσης αξιοποιήθηκαν η επίδειξη εικόνων, η αφήγηση ιστοριών-παραμυθιών και το παιδικό ιχνογράφημα.

Η διαμορφωτική αξιολόγηση πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια ανάπτυξης του προγράμματος και αποσκοπούσε στη βελτίωση της μαθησιακής διαδικασίας. Ειδικότερα πραγματοποιήθηκαν ομαδικές συζητήσεις όπου τα παιδιά διατύπωσαν ιδέες ως προς ορισμένα σημεία της μαθησιακής διαδικασίας, όπως οι προτιμήσεις τους ως προς τις δραστηριότητες, ως προς στο ρόλο των νηπιαγωγών και ως προς τη συμμετοχή τους, τις σχέσεις τους με τα μέλη της ομάδας και την ανάπτυξη συνεργασίας. Επιπρόσθετα, τα παιδιά πρότειναν τρόπους που μπορούσαν να μειώσουν τυχόν δυσκολίες που αντιμετώπιζαν και να βελτιώσουν γενικότερα τον τρόπο εργασίας τους. Η διαμορφωτική αξιολόγηση

ενισχύθηκε με τη χρήση βιντεοσκοπημένων δράσεων που παρακολούθησαν τα παιδιά καθώς και την παρατήρηση θεματικών φωτογραφιών από τις δράσεις.

Η τελική αξιολόγηση έγινε μετά την ολοκλήρωση των εργασιών και αποσκοπούσε τόσο στην εξακρίβωση του βαθμού αφομοίωσης και κατάκτησης των γνώσεων, δεξιοτήτων και στάσεων όσο και στην αξιολόγηση της μαθησιακής διαδικασίας. Για το σκοπό αυτό έγιναν συζητήσεις-συνεντεύξεις με τα παιδιά σε ομάδες των 4 μελών, δόθηκαν ερωτηματολόγια στους γονείς, και αξιοποιήθηκαν τα αποτελέσματα των παρατηρήσεων, το περιεχόμενο των φακέλων αξιολόγησης των παιδιών καθώς και τα ημερολόγια της σχολικής συμβούλου και της εκπαιδευτικού. Ακόμα, έγινε σύγκριση του αρχικού και τελικού κοινωνιογράμματος.

Οι συζητήσεις με τα παιδιά περιελάμβαναν όπως και στην αρχική αξιολόγηση την επίδειξη εικόνων, την αφήγηση μικρών ιστοριών-παραμυθιών και το παιδικό ιχνογράφημα. Η μελέτη των δεδομένων έδειξε ότι όλα σχεδόν τα παιδιά αναγνώριζαν τις συναισθηματικές καταστάσεις που απεικονίζονταν ή υπήρχαν μέσα στις ιστορίες καθώς και το συναίσθημα που αντιστοιχούσε σε αυτές. Κατά τη χρήση των υποθετικών σεναρίων όπου τα παιδιά κλήθηκαν να καταθέσουν ιδέες ως προς την έκφραση και διαχείριση των συναισθημάτων διατύπωσαν ιδέες που εστίαζαν στην αποδοχή έκφρασης όλων των συναισθημάτων και πρωτότυπες ιδέες αναφορικά με τεχνικές αντιμετώπισης και διαχείρισης τους. Χαρακτηριστικές αναφορές παρατίθενται στη συνέχεια: *«άμα θυμώνω ξέρω τι να κάνω τώρα, θα μετράω ως το δέκα πριν φωνάξω»*, *«θα πετάω το θυμό μου στη θάλασσα να τον πάρει το κύμα»*, *«άμα είμαι λυπημένος θα φτιάχνω ζωγραφιές στην άμμο»*, *«θα δείχνω την αγάπη μου στον αδελφό μου»*, *«θα μιλώ ήρεμα»*, *«θα ζωγραφίζω αυτό που με στενοχωρεί»*.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναφορές των παιδιών κατά την ανάπτυξη νέων δραστηριοτήτων με την εμπλοκή κυρίως του θεατρικού παιχνιδιού όπου τα παιδιά ενεπλάκησαν σε συναισθηματικές καταστάσεις όπου κλήθηκαν να αναγνωρίσουν, να εκφράσουν και να διαχειριστούν συναισθήματα. Η ανταπόκριση τους ανέδειξε ικανότητες ανάκλησης των σχετικών γνώσεων και εμπειριών και αξιοποίηση τους σε νέες καταστάσεις.

Αξίζει επίσης να αναφερθούμε στην αξιολόγηση της μαθησιακής διαδικασίας που έγινε από τα παιδιά όπου διαπιστώθηκε ότι, το περιεχόμενο των δραστηριοτήτων αλλά και η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε κέρδισε το ενδιαφέρον τους αναφέροντας στην πλειοψηφία τους ότι ήταν ιδιαίτερα ευχαριστημένα από τη συμμετοχή τους και ότι θα ήθελαν να επαναλάβουν πολλές από τις δράσεις. Συγκεκριμένα, εξέφρασαν την προτίμησή τους για δραστηριότητες στις οποίες αξιοποιήθηκαν οι τέχνες και ειδικότερα το θέατρο και η μουσική.

Η μελέτη των καταγραφών από τα φύλλα παρατήρησης και των ημερολογίων εκπαιδευτικού και σχολικού συμβούλου ανάδειξαν ότι τα παιδιά υιοθέτησαν στην καθημερινότητα τους συμπεριφορές κοινωνικά αποδεκτές, μειώθηκαν οι περιπτώσεις συγκρούσεων και αξιοποιήθηκαν τεχνικές επίλυσης προβλημάτων και κρίσεων όπως ειρηνοποιός, αναπλαισίωση προβλήματος στην ολομέλεια, με αποτέλεσμα τη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ τους. Ειδικότερα, έγινε χρήση φύλλων παρατήρησης σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα και κυρίως στις ελεύθερες δραστηριότητες και το υπαίθριο παιχνίδι όπου οι καταγραφές εστιάστηκαν στην εμφάνιση κρίσεων-συγκρούσεων και παραβατικών συμπεριφορών και στον τρόπο επίλυσης που ακολουθούσαν τα παιδιά. Σημαντικό στοιχείο στην αλλαγή της στάσης των παιδιών που παρατηρήθηκε και καταγράφηκε ήταν η μείωση διεκδικητικής στάσης κατά την ανάληψη των ρόλων στα παιχνίδια, η διάθεση συνεργασίας, κατανόησης και γενικότερα η εξοικείωση τους σε θέματα ενσυναίσθησης. Επιπλέον, η μελέτη των παρατηρήσεων έδειξε ότι τα παιδιά βελτίωσαν αισθητά τις κοινωνικές τους δεξιότητες, τις δεξιότητες επικοινωνίας και συνεργασίας. Τα αρχικά αρνητικά σχόλια ρατσιστικού περιεχομένου μειώθηκαν σε μεγάλο βαθμό γεγονός στο οποίο συνέβαλε κατά την άποψη μας σημαντικά η συνεργασία με τους γονείς και οι δράσεις που αναπτύχθηκαν για το σκοπό αυτό.

Τα αποτελέσματα του τελικού κοινωνιογράμματος ανέδειξαν σημαντικές αλλαγές συγκριτικά με το αρχικό, καθώς όλα τα παιδιά επεσήμαναν ότι δεν είχαν αρνητικές επιλογές. Ακόμα παρατηρήθηκε

αύξηση των προσώπων προτίμησης, από τα οποία αρκετά ήταν παιδιά που αρχικά είχαν αρνητικές ψήφους.

Τα ερωτηματολόγια προς τους γονείς περιελάμβαναν ερωτήματα αναφορικά με τις αλλαγές που παρατήρησαν στα παιδιά τους τόσο στο γνωστικό πεδίο όσο και στη συμπεριφορά τους και τη διατύπωση προτάσεων για βελτίωση του τρόπου εργασίας που ακολουθήθηκε. Συγκεκριμένα, οι γονείς δήλωσαν ευχαριστημένοι από τις αλλαγές που παρατήρησαν στα παιδιά τους επισημαίνοντας την ανάπτυξη δεξιοτήτων συνεργασίας, αποδοχής και διαχείρισης των συναισθημάτων τους. Χαρακτηριστικές αναφορές παρατίθενται στη συνέχεια: *«πρόσεξα ότι χρησιμοποιούσε ευγενικά λόγια όταν ήθελε κάτι», «μου άρεσε που άρχισε να μοιράζεται πράγματα», «μια μέρα που είδαμε τσιγγάνους στο δρόμο είπε ότι δεν πρέπει να τους κοροϊδεύουμε γιατί είναι και αυτοί άνθρωποι», «δεν είναι εύκολο να αλλάξουμε τα παιδιά μας αν δεν αλλάξουμε εμείς πρώτα», κ.λπ.* Επίσης, ανέφεραν ότι η επαφή και η επικοινωνία που ανέπτυξαν με το σχολείο τους έδωσε τη δυνατότητα να αντιληφθούν τους σκοπούς και στόχους του προγράμματος του νηπιαγωγείου. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε το ενδιαφέρον και το καθημερινό ζήλο που επιδείκνυαν καθημερινά οι γονείς για προσφορά βοήθειας τόσο κατά τη διάρκεια εφαρμογής του προγράμματος όσο και στις δράσεις παρουσίασης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αλλαγές που παρατηρήθηκαν στη στάση των γονέων των ρομά μαθητών απέναντι στο νηπιαγωγείο, στους εκπαιδευτικούς και στα ίδια τα παιδιά τους. Θεωρούμε ότι η συστηματική ενημέρωση από μέρους των εκπαιδευτικών σχετικά με την υποχρεωτικότητα φοίτησης στο νηπιαγωγείο, το ρόλο του νηπιαγωγείου, το αναλυτικό πρόγραμμα και η αντιμετώπιση της ευαίσθητης αυτής κοινωνικής ομάδας με σεβασμό και ευγένεια βοήθησε σημαντικά στην καλλιέργεια κλίματος εμπιστοσύνης, σεβασμού και συνεργασίας και συνέβαλε στον περιορισμό της σχολικής διαρροής των παιδιών της συγκεκριμένης ομάδας. Ωστόσο, δυσκολίες παρουσιάστηκαν εξαιτίας των διαφορετικών μαθησιακών αφετηριών των παιδιών και στην προσαρμογή τους, λόγω έλλειψης προηγούμενης φοίτησης σε σχολικό περιβάλλον. Τέλος, η συμμετοχή των γονέων γηγενών, ρομά και αλλοδαπών στο βιωματικό εργαστήριο, καθώς και η εμπλοκή τους στο πρόγραμμα συναισθηματικής αγωγής, δημιούργησε ευκαιρίες για ανάπτυξη σχέσεων, σεβασμού των διαφορετικών πολιτισμικών πλαισίων και αποδοχής της διαφορετικότητας.

Οι ατομικοί φάκελοι των παιδιών ανέδειξαν πληθώρα εργασιών που χαρακτηρίζονταν από δημιουργικότητα, εκφραστικότητα και πρωτοτυπία. Τα σχόλια που συνόδευαν τις εργασίες αντικατόπτριζαν τα θετικά συναισθήματα που βίωναν τα παιδιά μέσα από το πρόγραμμα. Οι εργασίες που επιλέχθηκαν και τοποθετήθηκαν στους ατομικούς φακέλους αξιολόγησης των παιδιών έδειξαν σημαντική εξέλιξη και πρόοδο σε όλους τους τομείς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την αξιολόγηση ήταν ιδιαίτερα ενθαρρυντικά καθώς όλοι οι εμπλεκόμενοι εκφράστηκαν θετικά για την έκβαση του προγράμματος. Θετική ήταν η επίδραση του προγράμματος στην ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των παιδιών, στη μείωση των συγκρούσεων και των επεισοδίων ρατσιστικής συμπεριφοράς και στη διαχείριση δύσκολων καταστάσεων και κρίσεων στο σχολικό περιβάλλον (Denham & Weissberg, 2004), γεγονός που συμφωνεί και με τα ερευνητικά δεδομένα που υποστήριξαν ότι οι συναισθηματικές ικανότητες μπορούν να διδαχθούν στα παιδιά και να συντελέσουν στην ακαδημαϊκή επιτυχία, να βοηθήσουν στη βελτίωση των προκοινωνικών δεξιοτήτων και να μειώσουν τις αρνητικές συμπεριφορές (Elias, Arnold, & Hussey, 2002* Joseph & Strain, 2003). Συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε μείωση της διεκδικητικής στάσης κατά την ανάληψη των ρόλων στα παιχνίδια, ανάπτυξη της διάθεσης των παιδιών για συνεργασία και κατανόηση των αναγκών και των συναισθημάτων των άλλων. Τα παιδιά κατάφεραν να βελτιώσουν αισθητά τις κοινωνικές τους δεξιότητες, όπως την μεταξύ τους επικοινωνία, αλληλοβοήθεια, μοίρασμα και συνεργασία.

Επιπλέον, η εμπλοκή και ανάπτυξη συνεργασίας μεταξύ σχολείου και οικογένειας (Gottman, 2000), φάνηκε ότι βοήθησε σημαντικά στην αποτελεσματικότερη επίτευξη των στόχων του προγράμματος.

Από την άλλη, η συνεργασία αυτή δημιούργησε κανάλια επέκτασης της προσπάθειας αυτής και στο ευρύτερο οικοσύστημα του παιδιού, γεγονός που θα μπορούσε να συμβάλει στην ενδυνάμωση των στάσεων αυτών και τη συστηματικότερη εφαρμογή τους και σε άλλες καταστάσεις της καθημερινής τους ζωής.

Η αξιολόγηση προγραμμάτων που αφορούν στάσεις και συμπεριφορές δεν είναι μια εύκολη υπόθεση. Δε θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι το πρόγραμμα αυτό κατάφερε να δημιουργήσει παιδιά συναισθηματικά επαρκή ή συναισθηματικά υγιή, ή ότι τα παιδιά αυτά θα συνεχίσουν να έχουν αυτή τη συμπεριφορά στη μετέπειτα ζωή τους. Μπορούμε όμως να πούμε ότι, η προσπάθεια αυτή αποτελεί ένα σημαντικό βήμα που θα πρέπει να έχει συνέχεια για να γίνει αυτή η στάση, αυτή η συμπεριφορά, τρόπος ζωής και αξία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Gottman, J. (2000). *Η συναισθηματική νοημοσύνη των παιδιών*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Ηρακλέους, Μ. (2008). *Συναισθηματική αγωγή στο Νηπιαγωγείο*. Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, Συντονιστική Επιτροπή Αγωγής Υγείας και Πολιτότητας.
- Καζέλα Κ. (2009). *Ομαδοσυνεργατική Διδασκαλία και Μάθηση στην προσχολική εκπαίδευση: Θεωρία και Πρακτικές εφαρμογές*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Ματσαγουράς, Η. (2008). *Ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και Μάθηση*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Μπρίνια, Β. (2011). Ανάλυση S.W.O.T. του Εκπαιδευτικού Περιβάλλοντος για την Αποτελεσματική διοίκηση του Εκπαιδευτικού Οργανισμού. *Ανοιχτό σχολείο*, 23.03.2011, 1-39.
- Νέα Πιλοτικά Προγράμματα Σπουδών: Προσχολική - Πρώτη σχολική ηλικία. Ανακτήθηκε από <http://digitalschool.minedu.gov.gr/info/newps>
- Σακκάς Δ., Μπαρδάνης, Γ. (2011). «*Η διεργασία συμβολαίου για τις σχέσεις στην σχολική τάξη*». Αθήνα: ΜΠΕ.
- Τοδούλου, Μ. (2011). *Προσεγγίζοντας την εκπαιδευτική ομάδα*. Αθήνα: ΜΠΕ.
- Τοδούλου, Μ. (2011). *Διαμορφώνοντας πυξίδα για την αξιοποίηση του άξονα «σχέσεις και ομάδα» στο διδακτικό σχέδιο*. Αθήνα: ΜΠΕ.
- ΥΠΕΠΘ-Π.Ι. (2003). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών για το νηπιαγωγείο: Προγράμματα σχεδιασμού και ανάπτυξης δραστηριοτήτων*. Αθήνα.
- Ahn, H. J. (2005). Teachers Discussions of Emotion in Child Care Centers. *Early Childhood Education Journal*, 32(4), 237-242.
- Boyd, J., Barnet, S.W., Bodrova, E., Leong, D.J, & Comby, D. (2005). Promoting Children's Social and Emotional Development Through Preschool Education. *Preschool Policy Brief-National Institute for Early Education Research*, 1-20.
- Cohen, J., Onanaku, N., Clothier, S., & Poppe, J. (2005). Helping young children succeed. Strategies to Promote Early Childhood Social and Emotional Development. *Early Childhood-National Conference of State Legislatures*, 1-20.
- Coleman, D. (1998). *Η συναισθηματική νοημοσύνη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Denham, S. A. & Weissberg, R. A. (2004). Social-Emotional Learning in Early Childhood. What We Know and Where to Go From Here. In: *A blueprint for the promotion of prosocial behavior in early childhood* (pp. 13-50). New York: Kluwer Academic Plenum Publishers.
- Elias, M.J., Arnold, H., Hussey, C.S. (2002). *EQ + IQ: Best Leadership Practices for Caring and Successful Schools*. Corwin press.

- Essinger, H. (1988). «Intercultureller Erziehung in multiethnischen Gesellschaften», στο: G. Pommerin, *Und im Ausland sind die Deutsche auch Fremde*, Frankfurt, σσ. 58-72.
- Hansen, C. C., & Zambo, D. (2007). Loving and Learning with Wemberly and David: Fostering Emotional Development in Early Childhood Education. *Early Childhood Education Journal*, 34(4), 273-278.
- Joseph., G. E., & Strain, P. S. (2003). Comprehensive evidence-based social-emotional curricula for young children: an analysis of efficacious adoption potential. *Topics in Early Childhood Special Education*, 23(2), 65-81.
- Ulutas, I., & Omeroglu, E. (2007). The effects of an emotional intelligence education program on the emotional intelligence of children. *Social and Personality*, 35(10), 1365-1372.
- Zins, J. E., Weissberg, R. P., Wang, M. C., & Walberg, H.J. (Eds.). (2004). *Building academic success on social and emotional learning: What does the research say?* New York: Teachers College Press.

Στοιχεία επικοινωνίας:

Κατερίνα Καζέλα, kazelakat@sch.gr

Φωτεινή Κοντοπούλου, mpapasifakis@yahoo.gr